

ӘОЖ 343.1

Г.Н. Мухамадиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультеті, қылмыстық құқық,
қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Gucci_1978@mail.ru

Сот бақылауы адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасының жүзеге асырылуының құралы ретінде

Аңдатпа. Сот бақылауының қылмыстық сот өндірісінің сотқа дейінгі стадияларында біртіндеп кеңейтілуі адам және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуінің әдісі ретінде сот билігінің негізгі көрсетулерінің бірі болып табылады. Соңғы бес жылда заңға енгізілген негізгі өзгертулердің бірі бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алудың прокурормен емес, сотпен санкциялануы, сонымен қатар Конституцияда бекітілген адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуші тергеу әрекеттерінің де, атап айтқанда тінту; пошта-телеграф жөнелтілімдерін тұтқындау, оларды тексеру мен алу; хабарды жол-жөнекей ұстау; сөйлесулерді тыңдау мен жазудың сотпен санкциялануы шынайы құқықтық мемлекет болудың бір кепілі деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: сот бақылауы, адамның жеке басына тиіспеушілік, санкция, бұлтартпау шарасы, сотқа шағымдану институты, тергеу әрекеттері, прокурорлық қадағалау.

Қазіргі таңда азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының күшеюінің тенденциясы ескеріле отырып, қылмыстық іс жүргізуде сотқа шағымдану мәселелері сотқа дейінгі өндіріске соттық бақылауды кеңейту мәселелері шеңберінде кең талқыланып жатыр.

Қылмыстық іс жүргізуде адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасының қажетті кепілдіктерінің бірі болып қамауға алудың арнайы «санкцияланған» режимі табылады. 2007 жылдың 21 мамырына дейін ҚР-ның Конституциясының 16-бабының 2-бөлігінде заңда көзделген реттерде ғана тек соттың немесе прокурордың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі деп бекітілген норманы басшылыққа алып келдік. ҚР-ның Конституциясының 16-бабы елеулі өзгеріске ұшырап, қамауға алу соттың санкциясымен жүргізілетін болды [1].

Осы күннен бастап қылмыстық іс жүргізуде адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасы

құқықтық мемлекет мақсатына жауап беруге бір қадам жоғарылады деп айтса болады.

ҚР-ның конституциялық кеңесінің 2003 жылғы 31 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының Конституциясының 16 және 81-баптарын ресми талқылау туралы №13 Қаулысына сәйкес сотпен қамауға алуды және тұтқындауды санкциялау, лауазымды адамдардың құқыққа қайшы әрекеттеріне, Конституцияның 76-бабының 2-бөлігінен туындайтын мемлекеттік органдардың заңсыз актілеріне қылмыстық іс жүргізудің қатысушыларының шағымдарын (наразылықтарын) қарауы қылмыстық іс жүргізуде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғаудың құралы болып табылады. Соттың көрсетілген өкілеттіктері конституциялық кеңестің 1999 жылғы 29 наурыздағы Конституцияның 76-бабының 2-бөлігін талқылауға қатысты «сотқа заң негізінде адам және азаматтың кейбір конституциялық құқықтарын шектеуді болдырушы шешімдер, үкімдер және басқа да қаулылар

шығаруға, лауазымды адамдардың құқықсыз әрекеттеріне шағымдарды қарауға, Конституцияда және Республиканың заңдарында бекітілген жағдайларда мемлекеттік органдардың заңсыз актілерін жоюға құқық берілген» деп көрсетілген қаулысымен расталады.

Бұл жерде ҚР-ның Конституциясының нормалары (16-баптың 1-б., 75, 76-бб. және өзге де) сотқа жедел іздестіру шараларын және тергеу әрекеттерін санкциялау бойынша өкілеттік көрсетілмеген. Тергеу әрекеттерін, жедел іздестіру шараларын, ұстауды, қамауға алумен тұтқындауды санкциялау Конституциямен бекітілген прокуратураның жедел іздестіру қызметін, анықтау және тергеу, сондай-ақ қылмыстық қудалауды прокуратурамен жүзеге асыруда заңдылықты жоғары қадағалаудың бір нысаны болып табылады. Бұлардың жүзеге асырылуы кезінде де, біздің ойымызша, тәуелсіз орган ретінде сот тұруы қажет. Осыған байланысты Конституцияда бекітілген адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуші тергеу әрекеттерінің де, атап айтқанда, тінту; пошта-телеграф жөнелтілімдерін тұтқындау, оларды тексеру мен алу; хабарды жол-жөнекей ұстау; сөйлесулерді тындау мен жазудың сотпен санкциялануы шынайы құқықтық мемлекет болудың бір кепілі деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, қылмыстық іс жүргізуде сот шағымдану институтының регламентациясы әркімнің өзінің құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғауға құқығын бекітуші ҚР-ның Конституциясының 13-бабының 2-бөлігіне толық сәйкес келеді. Қазақстан Республикасында сот бақылауының проблематикасының пікірталастық бастамасы оның прокурорлық қадағалаумен ара қатынасы туралы мәселеден туындайды. Осыған орай, азаматтардың негізгі құқықтарын шектеуші процессуалдық әрекеттерге санкцияны тек бір ғана орган беруі қажет деп ойлаймыз.

Бүгінгі таңда прокурор қылмыстық іс бойынша адамның кінәлілігіне немесе кінәсіздігіне қарамастан, ақтау үкімінің шықпауына мүдделі, өйткені санкция беруден бастап ол өзін осы іспен байлап қояды. Прокурордың қылмыстық қудалауды жүргізумен қатар, тағы басқа бағыттары бар, соның бірі сотта мемлекеттік айыптауды жүргізу. Осыған байланысты да, тәуелсіз орган ретінде сотқа жүгіну қажеттігі туындап отыр.

Сот прокуратураға қарағанда айыптауға тәуелді емес. Сот сот билігінің өкілі ретінде тәуелсіз, айыптау функциясын атқармайды, алдын ала тергеуге басшылық жасамайды, оның сапалылығына жауап бермейді, тек сот төрелігін жүзеге асырады. Бірақ адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуші процессуалдық әрекеттерді санкциялауды сотқа берудің де көңіл аударатын мәселелері жоқ емес. Атап айтқанда, бұрынғы тоталитарлық режимнің қалдығы ол бірінші кезекке мемлекет мүддесін қою, судьямен берілген санкцияның дұрыстығына күмән туғызбай, адамның құқықтары мен бостандықтарын екінші кезекке қою.

Десе де, сот бақылауы институтының қажеттілігі туралы халықаралық практика айтады; осындай түрдегі бақылау адамның құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 6-бабында көрсетілген.

Бұл Қазақстандағы құқықтық жүйеге де қайшы келмейді. Сот бақылауы, шын мәнінде, алдын ала тергеуде бәсекелестік негізінің күшеюімен байланысты және бұл қылмыстық іс жүргізуге тиімдірек, оның қатысушыларының құқықтарының сенімді қорғалуын қамтамасыз етеді.

Дұрыс қойылған сот бақылауында прокурорлық қадағалау кейбір жағдайларда артық болып қалады. Бір бақылау функциясын әртүрлі органдардың атқаруына қажеттілік жоқ. Сондай-ақ прокурорлық қадағалауды толығымен алып тастауға дәлелді негіз жоқ – сот шешімінсіз жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қатысты ол сақталуы қажет.

Мұндай көрініс Ресей құқықтық жүйесінде де қалыптасып отыр. Кейбір Ресей ғалымдарының көзқарасынша алдын ала тергеуде қателерден және қиянаттардан қосарланған тосқауыл қоюдан еш мағына жоқ. И.Л. Петрухин де соттың қарауына азаматтардың конституциялық құқықтарын шектеуші кейбір тергеу әрекеттерінің жүргізуіне рұқсат беруді ұсынады [2, 14-б.]. В. Бозров сот бақылауын алдын ала тергеу органдарының бұлтартпау шарасы ретінде тек қамауға алудың қолданылуының заңдылығына ғана емес, сондай-ақ азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын елеулі шектеуші өзге де процессуалдық және жедел іздестіру шараларына да кіргізу қажеттігі туындап тұр деп көрсеткен [3, 19-б.].

Бұлтартпау шарасының аса қатал түрі айыпталушыны (сезіктіні) қамауға алуда сот бақылауы бекітілген. Қылмыстық процессуалдық кодекспен сотқа шағымдану институты және бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алудың заңдылығын және негізділігін соттың тексеруі бекітілгені барлығымызға мәлім. Қылмыстық іс жүргізуде адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасының қажетті кепілдіктерінің бірі болып қамауға алудың арнайы «санкцияланған» режимі табылады.

ҚР-ның ҚІЖК-нің 110-бабына сәйкес айыпталушы, сезікті, олардың қорғаушысы, заңды өкілді, жәбірленуші, оның заңды өкілі, өкілі қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру, қамауға алу мерзімін ұзарту туралы, қамауға алуға санкция беруден және қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту туралы сот қаулысына судьясы қаулы шығарған сот арқылы облыстық немесе теңестірілген сотқа оның жарияланған кезінен бастап үш тәулік ішінде шағымдануға, ал прокурор наразылық білдіруге құқылы. Соттың қаулысына шағымдануға, наразылық білдіруге белгіленген мерзім өткеннен кейін шағымы, наразылығы бар іс бұл туралы айыпталушыға, сезіктіге, олардың қорғаушысына, заңды жәбірленушіге, оның заңды өкіліне, өкіліне және прокурорға хабар беріле отырып, облыстық немесе оған теңестірілген сотқа кідіріссіз жіберіледі.

Облыстық немесе оған теңестірілген соттың судьясы қылмыстық іс сотқа келіп түскен кезден бастап үш тәуліктен кешіктірмей, айыпталушыға, сезіктіге қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға санкция беру немесе қамауға алу мерзімін ұзарту туралы, айыпталушыны, сезіктіні қамауға алуға санкция беруден бас тарту немесе қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту туралы сот қаулысының заңдылығын және негізділігін тексеруді жүзеге асырады.

Қамауға алуды қолдануға санкцияның заңдылығы деп қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасының қолданылуының және оның мерзімін ұзартудың тәртібін регламенттеуші қылмыстық-процессуалдық заңның барлық нормаларының сақталуын, ал негізділігі деп қылмыстық іс материалдарында мәліметтердің, соның ішінде осы бұлтартпау шарасының қолданылуының немесе оның мерзімінің ұзартылуының қажеттілігін растаушы қамауға алынғанның тұлғасы туралы мәліметтердің болуын айтады.

Сот тараптардың дәлелдемелерін тындап, қылмыстық істің материалдарын қарай келіп, мынадай:

1) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қаулысын өзгеріссіз қалдыру туралы;

2) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына берген санкциясының күшін жоя отырып, оның қаулысының күшін жою туралы;

3) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қаулысының күшін жою туралы және айыпталушыға, сезіктіге қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы;

4) аудандық немесе оған теңестірілген соттың қаулысының күшін жою және айыпталушыны қамауға алу мерзімін ұзартудан бас тарту не ұзарту туралы дәлелді қаулылардың бірін шығарады [4].

Осылайша, сотқа шағымдану институты бүгінгі таңда анық ұлғайып, өзектілікке және сұранысқа ие болып келе жатыр. Осыған карамастан, бұл процесс аса өткір пікірталастық сипатқа ие.

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделері максималды деңгейде қорғалуы қажеттігімен.

Сот бақылауы қылмыстық іс жүргізуде азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың және күзетудің қосымша кепілдігі болып табылады деумен сот бақылауы кеңейтілуі қажет деген көзқарастар негізделеді.

Бұл позицияның қарсыластары, өздерінің көзқарастарына дәлелдер келтіріп, заң шығарушы сотқа санкциялауды беруден кейбір жерлерде тәуекел етеді деп ойлайды:

– сотқа айыптау бағытын беруге;

– соттың алдын ала тергеу органдары қызметіне араласу үшін шарттар қалыптастыруға;

– судьяларда алдын ала тергеу стадиясында қабылдаған өздерінің шешімдерінде тұрақтылыққа мүдделілікті қалыптастыруға;

– прокурордың анықтау және алдын ала тергеу заңдылығына қадағалау бойынша конституциялық өкілеттігін тарылтуға.

Мұндай аргументтерге көз жұму қиын. Сондықтан сот бақылауының қылмыстық сот өндірісінің сотқа дейінгі стадияларында біртіндеп кеңейтілуі адам және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуінің әдісі ретінде сот билігінің негізгі

көрсетулерінің бірі болып табылады. Дегенмен, басқа процессуалдық жүйелерден алынған кірме көзқарастар отандық сот өндірісінің құрылымына әрқашан сай келе бермейді. Сондықтан заң шығарушының ізденуі өте ұқыпты болуы қажет және сол немесе басқа да заңның моделін таңдауда ҚР-ның құқықтық жүйесінің ерекшеліктерімен қатар көптеген басқа да әлеуметтік, саяси және өнегелілік сипаттағы факторларды ескеруі қажет.

Әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдумда 1995 жылы 30 тамызда қабылданды. ҚР-ның Парламентінің Жаршысы. – 1996. – №4. – 217 б.

2 Петрухин И.Л. Прокурорский надзор и судебный контроль за следствием // Российская юстиция. – 1998. – № 9. – С.12-14.

3 Бозров В. Контрольная функция суда // Российская юстиция. – 1996. – №11. – С. 18-21.

4 Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу Кодексі 1997 ж. 13 желтоқсандағы. – № 206-1 Қазақстан Республикасының Заңы. – ҚР-ның Парламентінің Жаршысы. – 1997. – № 23. – 335 б.

References

1 Kazakhstan Respublikasynың Konstitutsiyasy: Respublikalyқ referendumda MCMXCV zhyly XXX тамызда қабылданды. ҚР-ның Parliamentiniң Zharshysy. – MCMXCVI. – № IV. – CCXVII b.

2 Petrukhin IL IUDICIALIS circumspectio et iudicialis imperium super eventu // Russian iustitia. – MCMXCVIII. – № IX. – P.12-XIV.

3 Bozrov B. control functio atrii // Russian iustitia. – MCMXCVI. – № XI. – S. 18-21.

4 Kazakhstan Respublikasynың kыlmystық is zhyrgizu Kodeksi 1997zh. XIII zheltoksandary, № 206-1 Kazakhstan Respublikasynың Zaңy. – ҚР-ның Parliamentiniң Zharshysy. – MCMXCVII. – № XXIII. – CCCXXXV b.

Г.Н. Мухамадиева

Судебный контроль как средство реализации принципа неприкосновенности личности

В настоящее время с учетом тенденций усиления защиты прав и свобод гражданина в уголовном процессе проблемы судебного обжалования широко дискутируются в рамках вопросов расширения судебного контроля над досудебным производством. Есть и сторонники расширения судебного контроля и его противники. Президент Республики как одну из приоритетных задач суда обозначил необходимость изучения зарубежного опыта института судебного контроля над следственными действиями и использования его с учетом особенностей нашей правовой системы. По нашему мнению, регламентация института судебного обжалования в уголовном процессе полностью соответствует п. 2 ст. 13 Конституции республики, устанавливающей право каждого на судебную защиту своих прав и свобод. Дискуссионное начало проблематики судебного контроля в Республике Казахстан возникает из вопроса о его соотношении с прокурорским надзором. Судебный контроль действительно связан с усилением состязательного начала на предварительном следствии, и это делает уголовный процесс более эффективным, обеспечивающим более надежную защиту прав его участников.

Ключевые слова: неприкосновенность личности, судебный контроль, санкция, меры пресечения, судебное обжалование, следственные действия, прокурорский надзор.

G.N. Mukhamadyeva

The principle of the individual's immunity in the criminal procedure

The object of the work is the essence, importance and role applied by the state, particularly, law-enforcement bodies (as the bodies of detection and inquest) measures of criminal-procedural enforcement leading to ensure state legality and law order. The essence, importance and role of the principle of an individual's immunity as the main and leading beginning of all criminal procedure of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: individual's immunity, criminal procedure, court's control, prosecutor's supervision, sanction, consequence.